

EDÍCIA CIVILIZÁCIA

KOVÁR, ZAJAC, BENEDIKOVÁ (ED.)

EPIDÉMIE V DEJINÁCH

Ľudstvo v boji
s neviditeľnými
nepriateľmi

Najzávažnejší dopad katastrofických epidémií však nebol ani politický, ani ekonomický, ale psychologický. Ľudia pod náporom smrtonosných chorôb strácali dôveru v tradičné spoločenské inštitúcie a epidémie sa často stávali poslami veľkých zmien.

premedia

SVETOVÉ DEJINY

premedia

BRANISLAV KOVÁR, OLIVER ZAJAC, LUCIA BENEDIKOVÁ (ED.)

EPIDÉMIE V DEJINÁCH

Ľudstvo v boji
s neviditeľnými
nepriateľmi

Branislav Kovár (Archeologický ústav SAV, HistoryWeb.sk) – Oliver Zajac (Historický ústav SAV, HistoryWeb.sk) – Lucia Benediková (Archeologický ústav SAV, HistoryWeb.sk), editori

Epidémie v dejinách

Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi

Recenzenti:

doc. PhDr. Gertrúda Březinová, CSc.

MUDr. Lívia Hlavačková, PhD.

doc. Mgr. Miroslav Lysý, PhD.

Jazyková redakcia: Mgr. Lucia Benediková, PhD.

Kniha vznikla v spolupráci HistoryWeb.sk s Archeologickým ústavom Slovenskej akadémie vied a s Historickým ústavom Slovenskej akadémie vied.

Kniha je súčasťou riešenia projektu VEGA2/0124/20 *Ekonomika stredoveku (6.–13. storočie)*, ktorého nositeľom je Archeologický ústav SAV v rokoch 2020–2023. Kniha je súčasťou riešenia projektu VEGA 1/0399/18 *Dynamika zmien prírodného prostredia a využívania krajiny v dobe bronzovej a železnej v severnej časti Západných Karpát*, ktorého nositeľom je Archeologický ústav SAV v rokoch 2018–2021. Kniha je súčasťou riešenia projektu APVV-17-0398 *Na ceste k modernej spoločnosti : Tri storočia novoveku*, ktorého nositeľom je Historický ústav SAV v rokoch 2018–2022.

Obsah

Úvod

11

NAJSTARŠIE EPIDÉMIE

Podľahli neandertálcovi pravekej epidémii? (Dušan Valent)

17

Mor a hepatitída zabíjali už v praveku (Martin Bača)

25

Mohol vírus krymsko-konžskej hemoragickej horúčky
spôsobiť keltskú expanziu? (Branislav Kovár)

34

Veľký mor v Aténach a Thukydidovo poučenie
o spoločnosti (Michal Habaj)

41

Komáre chránili staroveký Rím, ale zároveň
prispeli k jeho záhube (Branislav Kovár)

48

Mohli Rímsku ríšu rozvrátiť epidémie? (Evina Steinová)

55

Pomohli epidémie šíreniu kresťanstva? (Andrej Zeman)

62

ČIERNÁ SMRŤ

Rímska ríša mohla povstať z popola, zabránila tomu
prvá pandémie moru (Evina Steinová)

71

Čo mala migrácia Slovanov spoločné s prvou morovou pandémiou? (Lucia Nezvalová)	80
Čierna smrť prišla z východu (Michal Holeščák)	86
Ako prišla čierna smrť do Európy? (Andrej Zeman)	92
Čierna smrť prekročila Saharu (Branislav Kovár)	98
Ako čierna smrť ukázala charakter katolíckej cirkvi (Andrej Zeman)	102
Zubatá menom mor – kde ležia jej obeť? (Zuzana Poláková)	108

SKRYTÝ NEPRIATEL V NOVOVEKU

Pôvodných obyvateľov Ameriky vyvraždili skryté biologické zbrane Európanov (Lenka Horáková)	121
Nakazili Indiáni Európanov pohlavnou chorobou? (Branislav Kovár)	128
Henrich VIII. sa počas epidémie spoliehal na modlitby, lekárov a vlastné lieky (Terézia Vangľová)	133
Prečo nosili moroví doktori masku so zobákom? (Evína Steinová)	138
Nepriateľ horší než akákoľvek armáda: Napoleon kontra mor (Oliver Zajac)	143
Napoleona v Rusku neporazil len generál zima, ale aj maršal týfus (Oliver Zajac)	151
Vírus, ktorý splodil supervel'moc (Juraj Mesík)	159

Ochranné očkovanie zachránilo ľudstvo pred epidémiami pravých kiahní (Beata Ricziová)	165
Masový vrah – cholera v Uhorsku v roku 1831 (Anton Liška)	174
Cholera – pandémie, ktorej došli sily (Ján Golian)	185
John Snow zachraňuje svet: cholera vo viktoriánskom Londýne (Oliver Zajac)	192
Epidémia, pri ktorej sa nikto nenakazil: Veľký írsky hladomor 1845–1849 (Juraj Mesík)	202
Potulky žltého Jacka sprevádzalo dávenie čiernej krvi (Roman Mocpajchel)	209
Z ruskej chrípky sa ľudstvo nedokázalo poučiť (Lukáš Trnkóci)	216
DVADSIATE STOROČIE – ĽUDSTVO SA NEPOUČILO	
Španielska chrípka sa prikrádala potichu ako zlodej (Vladimír Koppan)	225
Španielska chrípka neušetrila ani Bratislavu a Košice (Veronika Szeghy-Gayer)	232
Chodiaci mŕtvi – ako lepra zahňala ľudí do get (Jozef Hyrja)	238
Symbol Arménskej republiky skolil týfus (Alvina Hovhannisyan, Jozef Hyrja)	248
Zabudnutá britská armáda porazila maláriu i Japoncov (Jakub Drábik)	255

Vyhľadía ázijské pandémie ľudstvo? (Denisa Hilbertová)

263

Dženínsky syndróm – epidémia,
ktorú nevyvolal ani vírus, ani baktéria (Jozef Hyrja)

270

Pramene a použitá literatúra

278

Autori

289

Úvod

SLÁVNY FRANCÚZSKY HISTORIK MARK BLOCH SVOJHO ČASU NAPÍŠAL, ŽE sneznanosť minulosti bráni nielen tomu, aby sme pochopili prítomnosť, ale dokonca ohrozuje aj naše konanie v nej. Pravdou je, že väčšina historikov a archeológov už dávno rezignovala na staroveké *história je učiteľkou života*, a to nielen preto, že ľudstvo sa akosi odmieta poučiť, ale tiež preto, že táto idea zvädza k myšlienke, že cieľom ich práce je diktovať spoločnosti, ktorým smerom sa vydať na každej novej dejinnej križovatke. História však má svoj unikátny charakter a žiadna udalosť sa nikdy neopakuje dvakrát. Rovnaké rozhodnutie môže poľahky priniesť aj dva absolútne rozdielne výsledky.

Vedci skúmajúci ľudskú minulosť však predsa len čosi dokážu. Nevedia síce predpovedať budúcnosť, ale na základe poctivého výskumu minulosti sú schopní poukázať na prípadné paralely s dneškom. Jednotlivci minulosti sa museli veľakrát vyrovnávať s rovnakými fenoménmi, akým čelia ľudia v súčasnosti. Dôležitosť hlasu minulosti, tlmočeného historikmi, je zdôraznená najmä „schopnosťou“ ľudstva pomerne rýchlo zabudnúť na svoje negatívne skúsenosti. Kadencia vojenských konfliktov v dejinách je toho svedkom. Predovšetkým západná spoločnosť 21. storočia však zabudla aj na čosi iné. Vďaka masívnemu medicínskemu a farmaceutickému pokroku akoby úplne vytesnila spomienky na zraniteľnosť v dôsledku epidemických infekčných chorôb. A to napriek tomu, že naši predkovia si vďaka nim vytrpeli svoje.

Nerobíme si plané ilúzie o tom, že práve historici a archeológovia dokážu zvrátiť priebeh aktuálnej pandémie koronavírusu SARS-CoV-2. Samotný boj proti smrtiacemu ochoreniu COVID-19 leží na pleciach obrov z iných vedných odborov. No vypočutie hlasu tých, ktorí svoj život zasvätili skúmaniu ľudskej minulosti, nemusí byť úplne márne. Aj v časoch najväčšieho utrpenia nám totiž predkovia

zanechali cenné svedectvá. Sú to svedectvá o neľútostnom a často daromnom boji s neviditeľným nepriateľom, svedectvá o krutých porážkach, ktorých následkom boli tisíce, ba desaťtisíce mŕtvych, ale aj svedectvá o víťazstvách, ktoré zabezpečili prežitie ľudského druhu. Sme presvedčení, že z ich príbehov si možno vziať príklad. Vypočúť vedcov, ktorí skúmajú deje minulých epidémií, mimochodom, nie náhodou často tak veľmi podobných dnešným, môže byť pre spoločnosť pozitívnym prínosom.

Z tohto dôvodu sme sa rozhodli napísať knihu, ktorú čitateľ práve drží v rukách. Knihu, na ktorej stránkach sa dvadsaťštyri slovenských a zahraničných archeológov a historikov podujalo priblížiť priebeh, príčiny či dopady tých najvýznamnejších epidémií na vývoj ľudskej spoločnosti. Ich začiatok pritom siaha do čias dávnominulých, z ktorých nejestvujú písomné záznamy a archeológia pri ich výskume úzko spolupracuje s prírodnými vedami.

Výskumy naznačujú, že choroby zasiahli aj do stretu moderných ľudí s neandertálcami. Dejiny starovekých civilizácií zas ukazujú, že epidémie nie sú len údelom jednoduchších foriem spoločnosti, a ani kolíska demokracie Atény či bájny staroveký Rím sa nevyhli zdrvujúcim nákazám. Najslávnejšia ríša antiky pritom utrpela zásadnú ranu hneď trikrát. Prvé dva údery chorôb prispeli k jej rozpadu, tretia epidémia zabránila jej opätovnému vzostupu.

Synonymom strašnej pandémie, ktorá nehľadá na okolnosti, sa stal mor – čierna smrť, ktorá výrazne poznačila celé obdobie stredoveku. Jej ústup v neskoršom období však len uvoľnil pole ďalším chorobám a novoveký svet čelil pravým kiahňam, škvrnitému týfusu, brušnému týfusu či dlhej epidémii cholery. Nesmieme zabúdať, že niektoré choroby ľudstvo využilo ako biologické zbrane alebo boli zneužitú pri mediálnej vojne medzi štátmi.

V priebehu času ľudstvo síce zvládalo úspešne bojovať proti zavše sa objavujúcim ochoreniam, ale až medicínsky pokrok v 20. storočí postavil človeka do lepšej pozície. Ako však dokazuje záverečná časť knihy, a napokon aj dnešný vývoj, zďaleka nepriniesol totálny triumf ľudstva nad baktériami a vírusmi.

Jednotlivé kapitoly v knihe sú usporiadané chronologicky, ale je len na čitateľovi, ako ich bude čítať. Postupnosť nemusí dodržiavať a jeho zážitok tým nijako neutrpí. Napomáha tomu aj variabilita tém

– autori sa skutočne neobmedzili len na súhrn priebehu, ale analyzujú mnohé iné fenomény spojené s epidemickým výskytom chorôb, ako príčiny vypuknutia, spôsob prevencie i samotného boja proti nákazám, či otázku, ako sa vysporiadať so smutnou skutočnosťou výrazného nárastu mŕtvych. Rôznorodosť panuje aj pri opise dopadov epidémií na spoločnosť. Autori vo svojich textoch priblížili politické, ekonomické, ale aj sociálne či náboženské dôsledky pre ľudstvo. Do knihy sme zaradili historické infekcie, ktoré už ľudstvo úspešne prekonalo, aj keď za cenu obrovských obetí. Práve v nich môžeme hľadať aj poučenie pri riešení epidémií, ktoré nás ohrozujú dnes a zaútočia aj v budúcnosti. Niektoré texty sme už publikovali v našom internetovom časopise *HistoryWeb.sk*, väčšiu časť knihy však tvoria nové kapitoly o pandémiách v dejinách.

Otázka, ako sa spoločnosti transformovali po odznení epidémií, patrí istotne medzi tie, ktoré najviac rezonujú aj v súčasnosti. Ako sa zmení spoločnosť po pandémii ochorenia COVID-19? História nám ponúka jeden z možných scenárov. Najzávažnejší dopad katastrofických epidémií nebol ani ekonomický, ani politický, ale psychologický. Ľudia pod náporom smrtonosných chorôb strácali dôveru v tradičné spoločenské inštitúcie a epidémie sa často stávali poslami veľkých spoločenských otrasov. Čakajú nás teda veľké zmeny? Dejiny naznačujú, že tá možnosť tu je...

Oliver Zajac, Branislav Kovár, Lucia Benediková

Najstaršie epidémie

Podľahli neandertálci pravekej epidémii?

Infekčné ochorenia ovplyvňovali históriu človeka oveľa skôr, ako skrotil divoké živočíchy a rastliny. Paradoxne, niektoré z týchto chorôb možno pomohli našim prapredkom osídliť oblasti predtým obsadené inými druhmi praľudí.

V ROKU 1894 UČINIL ARCHEOLÓG KAREL JAROSLAV MAŠKA V MORAVSKOM Předmostí pri Přerove objav, aký v archeológii staršej doby kamennej (paleolit) dodnes nenašiel obdobu. V plytkej jame s rozmermi asi 4 x 2,5 m ležali zvyšky prinajmenšom 20 pravekých ľudí, zväčša detí. Moravský výskumník nález označil za „masový hrob diluviálneho človeka“ a uvažoval, že sa tu odohrala veľká tragédia.

Jedna z možných interpretácií hovorila aj o epidémii, ktorá pred vyše 25 000 rokmi zahubila pravdepodobne členov jedného klanu. Ak by bol tento scenár správny, išlo by o prvý a najstarší archeologický doklad infekčnej choroby, pustošiacej už v staršej dobe kamennej.

Hromadné či viacnásobné pochovanie?

Žiaľ, ďalší výskum nám osud nebožtíkov z Předmostia už neosvetlí. Väčšina pozostatkov „masového hrobu diluviálneho človeka“ totiž padla za obeť požiaru mikulovského zámku koncom druhej svetovej vojny. A to nie je všetko.

Nasledovníci Karla Mašku v Československu aj v zahraničí sa obvykle opierali o jeho interpretáciu a jamu považovali za masový hrob. A to napriek celkom nedostatočnej dokumentácii nálezu. Žiaľ, Karel Maška zomrel skôr, ako mohol spracovanie nálezu dokončiť. Už v 20. rokoch minulého storočia však archeológ Jan Knies upozornil na rozdielnu farbu a odlišný stav jednotlivých ľudských kostí, z čoho usúdil, „že telá do

hrobu neboli uložené naraz, ale na viackrát“. Začiatkom druhej polovice 20. storočia podobne uvažoval prominentný český paleontológ Josef Augusta. V posledných desaťročiach pochybnosti zosilneli: archeológovia Jiří Svoboda a Martin Oliva na základe vykopávok na zvyškoch pôvodného náleziska a na základe revízie zachovanej dokumentácie prakticky dokázali, že údajný masový hrob v skutočnosti vznikol postupným, a nie jednorazovým hromadením ľudských zvyškov.

Bádanie archeológov teda vyvrátilo niekdajší nádejny priamy dôkaz paleolitckej epidémie. Na druhej strane sa však objavili početné nové štúdie biológov, ktoré prinášajú nepriame dôkazy o tom, že infekčné ochorenia zohrávali počas staršej doby kamennej oveľa významnejšiu úlohu, než sme si donedávna mysleli.

Nie domáce zvieratá, ale primáty

Obvykle sa predpokladá, že mnohé, ak nie drvivá väčšina infekčných ochorení moderného človeka sa na príslušníkov nášho druhu preniesli po skončení posledného zaľadnenia z domácich zvierat, s ktorými žili neolitckí ľudia v tesnom kontakte.

Genetické výskumy založené na takzvaných molekulárnych hodinách však naznačujú, že mnohé infekčné ochorenia trápili človeka oveľa skôr, ako začal experimentovať so zdomácnením rastlín a živočíchov. A ukazuje sa, že sa naňho preniesli zväčša z primátov. Nie je to prekvapujúce. Napokon, prekonanie medzidruhovej bariéry je pre patogény oveľa jednoduchšie, pokiaľ sa ich novým hositeľom stáva blízky príbuzný toho pôvodného.

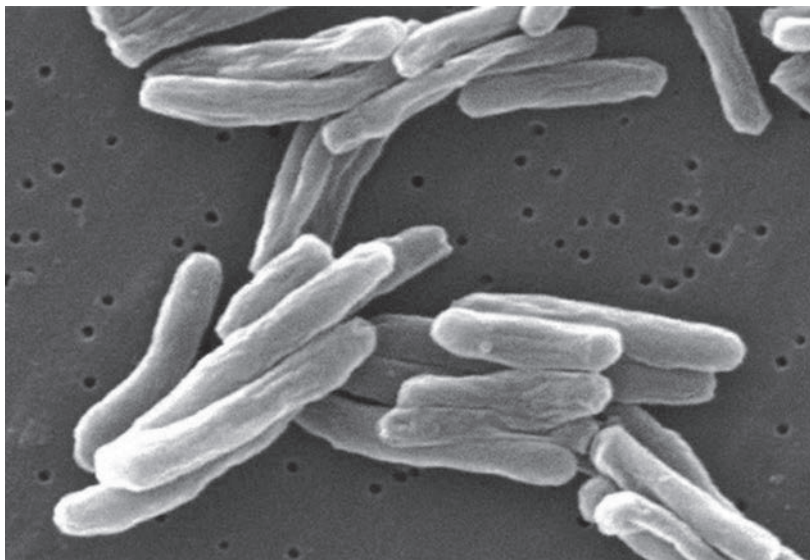
Z opíc, a predovšetkým z ľudoopov sa na členov nášho druhu preniesla okrem iného malária – zrejme v priebehu mladého paleolitu (približne pred 50 000–12 000 rokmi), o čosi neskôr hepatitída typu B a celkom nedávno HIV. Nielenže sú ľudoopy geneticky podobné ľuďom, ale v mnohých regiónoch centrálnej Afriky žijú v rovnakom prostredí ako ľudia a konzumujú rovnakú potravu. Navyše mnohí obyvatelia týchto oblastí jedia opičie mäso a sú vystavení krvi a iným telesným tekutinám konzumovaných zvierat.

Ešte viac infekčných ochorení sužujúcich ľudskú populáciu zrejme pochádza od iných ľudí – od vymretých archaických druhov rodu *Homo*, s ktorými boli naši prapredkovia v kontakte v paleolite. Nové

výskumy naznačujú, že práve od týchto praľudí sa na nás preniesol ľudský papilomavírus alebo vírusy spôsobujúce lepru, herpes či tuberkulózu (no nemožno zabúdať ani na hypotézy o historicky neskoršom prenose týchto či iných ochorení). Výskum dávnej minulosti infekčných chorôb človeka je zatiaľ iba v začiatkoch. Viaceré štúdie sa venovali predovšetkým najsmrteľnejšiemu infekčnému ochoreniu súčasnosti – tuberkulóze.

Choroba paleolitických táborákov?

Tuberkulóza je zákerná, mimoriadne nákazlivá choroba, ktorú spôsobuje baktéria *Mycobacterium tuberculosis*. Postihuje najmä pľúca a vedie k bolestivému krvavému kašľu, náhlejštrате hmotnosti, nočným návalom potu a totálnej vyčerpanosti. Podľa niektorých odhadov zapríčinila za posledných

*Tuberkulóza je mimoriadne nákazlivá choroba, ktorú spôsobuje baktéria *Mycobacterium tuberculosis*.*

200 rokov smrť až miliardy ľudí. Dodnes každoročne pribudne asi 10 miliónov infikovaných a bezmála 2 milióny úmrtí. História tohto patogénu siaha podľa aktuálneho stavu poznania do obdobia asi pred 75 000 rokmi.